

תעודה

צור תעודה חתום תורה בלמדי
(ישעיה ח, טז)

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות
ע"ש חיים רוזנברג

כט

יד משה

מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם
מוקדשים לזכרו של משה גיל

עורכים

יורם ארדר, אלינער ברקת, מאירה פוליאק

אוניברסיטת תל אביב

תשע"ח

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	ספר ראשון
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	ספר שני
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	ספר שלישי
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	ספר רביעי
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	ספר חמישי
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	ספר שישי
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	ספר שביעי
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	ספר שמיני
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	ספר תשיעי
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	ספר עשירי
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	ספר אחד-עשר
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	ספר שנים-עשר
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	ספר שלושה-עשר
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	ספר ארבעה-עשר
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	ספר חמישה-עשר
	ספר ששה-עשר -
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	שבעה-עשר
מחברים עברית, תשס"ג-2002	ספר שמונה-עשר
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	ספר תשעה-עשר
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	ספר עשרים
	ספר עשרים-ואחד -
חידושי זוהר - מחקרים חדשים בספרות זוהר, תשס"ז-2007	עשרים-ושניים
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	ספר עשרים-ושלושה
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	ספר עשרים-וארבעה
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	ספר עשרים-וחמישה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	ספר עשרים-ושישה
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	ספר עשרים-ושבעה
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	ספר עשרים-ושמונה

בעטיפה: הפתיחה ל'אשא משלי' לסעדיה גאון,
מאוסף הגניזה שברשות ספריית אוניברסיטת תל אביב

עריכת לשון והכנה לדפוס: דנה רייך

ISSN 0334-1364

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל-אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליניר

פרופ' משה גיל

תוכן העניינים

9	הקדמה
	שער ראשון: הנהגה וחיי קהילה
	מיכאל לקר
15	הסכרים של ראש הגולה
	אלינער ברקת
27	קריאה חדשה במכתבים נושנים; לבירורן של שתי סוגיות בנושא ההנהגה היהודית בארץ ישראל ובמצרים תחת שלטון הפאטמים
	מרים פרנקל
37	קווים לדמותה של קהילת יהודי פאס בתקופה הטרום מווחידית (מאות ח-יא)
	אורה מולד'ואזה
55	'לא יהיה כלי גבר על אישה ולא ילבש גבר שמלת אישה' – לבוש ומגדר בגניזת קהיר
	שער שני: עולם הישיבות
	דוד סקליר
87	האיי ראש הישיבה והקראים
	יהודה צבי שטמפפר
105	המונוגרפיות ההלכתיות בערבית-יהודית כמקור היסטורי
	שער שלישי: פרשנות המקרא
	נחם אילן
121	הדים ליחסו של רבי אברהם בן הרמב"ם לנוצרים על פי פירושו לבראשית לו

- מאירה פוליאק
**המשגת ה'מחבר' המקראי ('מִדּוֹן') ותפקידיו כ'רושם־מעתיק',
 147 'מאסף־עורך' ו'יוצר־מספר' בהגות הקראית הימי ביניימית**
- אילנה ששון ז"ל
 177 **הקדמת יפת בן עלי לפירושו לספר משלי**
- יורם ארדר
 193 **פרשנותו של הקרא דניאל אלקומסי לסיפור הקמת המשכן**
- שער רביעי: הלשון הערבית־היהודית
 גיפרי כאן
 217 **אורתוגרפיה וקריאה בערבית יהודית של ימי הביניים**
- נאסר בסל
 227 **מהשוואת העברית־המקראית לערבית בחיבור
 'תִּפְסִיר אֶלְפֶּאט' לאבו אל־פַּרְג' הארון**
- שער חמישי: הגות
 מרדכי עקיבא פרידמן
 253 **ביקורת חסידים – ביקורת חסידי ר' אברהם בן הרמב"ם
 על חבריהם**
- אהוד קריניס
 287 **אברהם בר חייא על 'הנשמה הטהורה': תורת הנפש הנאופלטונית
 בשירות הפרשנות האפוקליפטית של ההיסטוריה**
- שער שישי: פיוט
 טובה בארי
 315 **הפרנס הירושלמי עלי בן יחזקאל הכהן: לתרומתו של חובב שירה**
- שער שביעי: אסלאם קדום
 אורי רובין
 329 **הארץ המובטחת ואחרית הימים בקוראן ובמסורת האסלאם**
- vii **תקצירים באנגלית**

הקדמה

ביום ה, כ"ב בשבט תשע"ד (23.1.2014) הלך לעולמו פרופ' משה גיל ז"ל. על שולחן עבודתו נותרו מחקרים, שלא זכה לסיימם. גיל אכן המשיך לעבוד ללא לאות עד לימיו האחרונים, זאת למרות גילו המתקדם וקשיי בריאות, ועליו ניתן לומר: שירת חייו באמצע נפסקה.

'אין עושים נפשות לחכמים – דבריהם הם זיכרונם'. ודאי שמילים אלה נכונות לגבי מורשתו המחקרית של משה גיל. ספר זה אינו מתיימר, על כן, להיות ציון לזכרו של גיל, אלא מימוש לרצונם של אלה אשר זכו לשמוע את לקחו ונהנים עד היום מפרי עמלו, להביע את הוקרתם והערכתם לחוקר חשוב זה.

השנתון 'תעודה', בהוצאת בית הספר למדעי היהדות על שם חיים רוזנברג באוניברסיטת תל אביב, הוא אכסניה יאה לפרסום ספר הזיכרון למשה גיל, שכן גיל לא רק פרסם בשנתון זה ממחקריו, אלא כיהן כראש בית הספר למדעי היהדות בשנים 1983-1981.

משה גיל היה אדם וחוקר בעל תחושת שליחות חברתית וציבורית. באוניברסיטת תל אביב כיהן אף כדיקאן הפקולטה למדעי הרוח על שם לסלי וסאלי אנטין, בשנים 1986-1989. הוא נכנס בשערי האקדמיה בגיל ארבעים וחמש, ובשרות האחרים שבהם פעל לפני כן התבלט גם כן כמשרת הציבור. בזמן מלחמת העולם השנייה כיהן כמזכיר הארצי של השומר הצעיר ברומניה, ובשל פעילותו הציונית הושלך לכלא. בעלותו לארץ היה ממקימי קיבוץ רשפים שבעמק בית שאן, וכיהן לא אחת בתפקידים כלכליים וחברתיים מרכזיים.

כניסתו של משה גיל לחיים האקדמיים ולתחום המחקר ההיסטורי בגיל מאוחר יחסית, מחד גיסא, ופרי עמלו רב ההיקף מאידך גיסא, מעידים על האינטנסיביות של עבודתו המדעית. נוסף לכך בולט גיוון הנושאים שעסק בהם: תולדות היהודים בעת העתיקה בארץ ישראל, חקר ספרות בית שני, תולדות היהודים בראשית תקופת האסלאם בחצי האי ערב וחקר האסלאם הקדום. גולת הכותרת של מפעלו המדעי היא חקר החברה היהודית בארצות המזרח וארץ ישראל בתקופת הגאונים, וזאת בעיקר לאור כתבי גניזת קהיר, תוך שאינו מזניח מקורות מוסלמיים ונוצרים. מפעל זה זכה להוקרה עוד בחייו. מבין הפרסים שקיבל היו פרס רוטשילד, בשנת

1996, ופרס ישראל בשנת 1998. גיל פענח תעודות גניזה רבות ותרגמן. לא אחת היה הראשון לגלותן ולפרסמן. רובן של תעודות אלה הכתובות בערבית-יהודית תורגמו ופורשו על ידו בדרכו המדוקדקת, תוך שיוכן להקשרן ההיסטורי. יכולת ההתמדה והעקביות של גיל היו לפלא. היכול שהניב מפתיע בגיוון, בכמות ובאיכות.

במסגרת קצרה זו נציין את ארבעת ספריו, שמקורם העיקרי הוא תעודות גניזה. ראשית שני מפעליו המונומנטליים של גיל: הראשון – 'ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה',¹ מחזיק שלושה כרכים, שמהם שני כרכים הכוללים 618 תעודות ומכתבים, בתרגומו ופירושו; וכרך שלישי שעיקרו עיונים היסטוריים, ובו הוא מגולל את הקורות בארץ ישראל על פי תעודות אלה ועל פי מקורות נוצריים ומוסלמיים רבים. זהו ספר יסוד ראשון במעלה, מקיף וכולל, על ההיסטוריה של ארץ ישראל בתקופה שבין 634 (הכיבוש הערבי), לבין 1099 (הכיבוש הצלבני). השני שבהם – 'במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים',² מחזיק ארבעה כרכים, שבהם שלושה כרכים הכוללים 846 כתבי גניזה, וכרך אחד השופך אור על תקופת הגאונים, החל ממחצית המאה השביעית ועד המאה הי"ג, על כל רכיביה, החברתיים, התרבותיים ובעיקר הכלכליים, כמו גם עיון בקורות שבטי היהודים בחצי האי ערב בתקופה הטרומ אסלאמית ולאחריה. חומר רב ימצא הקורא בספר זה על תולדות יהודי בבל בתקופת הגאונים, המרכז היהודי החשוב לצד ארץ ישראל באותה תקופה. שני הכרכים הראשונים של ספרים אלו יצאו לאור גם באנגלית.³ גיל כתב את עבודת הדוקטורט שלו בהנחיית פרופ' שלמה דב גויטיין. היא הוקדשה לחקר מוסד ה'הקדש' בחברה היהודית לאור תעודות הגניזה. עיבוד של מחקר זה יצא לאור בספר, שעד היום מהווה בסיס לכל מחקר בתחום זה.⁴ ולסיום, נציין את הספר המשותף לפרופ' עזרא פליישר ז"ל ולגיל: יהודה הלוי ובני חוגו.⁵ שני החוקרים

1 משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ומשרד הביטחון, תשמ"ג.

2 משה גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, תל אביב: המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ז.

3 Moshe Gil, *A History of Palestine 634-1099*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992; Moshe Gil, *Jews in Islamic Countries in the Middle Ages*, Leiden: Brill, 2004

4 Moshe Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden: Brill, 1976

5 משה גיל ועזרא פליישר, יהודה הלוי ובני חוגו, ירושלים: האיגוד העולמי למדעי היהדות, תשס"א.

המופתיים חברו יחדיו כדי לכתוב ספר מקיף על תולדות חייו של ר' יהודה הלוי, ועל הסביבה שבה פעל, לאור תעודות הגניזה ושיירי המשורר.

באחת מאיגרותיו ליהודי מצרים כתב רב סעדיה גאון (882-942 לסה"נ): 'ובאפס תלמידים אין הוד לחכמים'. עם כל פעילותו המחקרית רחבת הממדים, העמיד גיל תלמידי מחקר ולימד רבים. אוזנו הייתה קשובה לחוקרים צעירים רבים שנקרו בדרכו. את תלמידיו ליווה בעידוד, בעצה, במילים של בדיחות הדעת מכאן, לצד הקפדה על כל תג ותו מכאן. הוא דרש מתלמידיו את אשר דרש מעצמו: לחקור עד התג האחרון ולאמת כל ממצא בכל הדרכים האפשריות, לשמור על רמה אקדמית גבוהה ועל השפה העברית המדויקת.

מטבע הדברים אין אנו יכולים לכנס באסופה זו מחקרים מכל תחומי תרומתו של גיל למחקר ההיסטורי. בחרנו להקדיש עיקר אסופה צנועה זו לחקר יהודי ארצות האסלאם בימי הביניים. הלכנו בעקבות מורנו וניסינו להציג מגוון רחב של נושאים. הקורא ימצא כאן מחקרים על הקהילה היהודית, הנהגתה ואורחות חייה; ילמד על עושרם התרבותי והספרותי של יהודי ארצות האסלאם בתחומי חקר הלשון, פרשנות המקרא, הגות ופיוט. מאמר מיוחד על מעמדה של ארץ ישראל בקוראן כלול אף הוא באסופה זו, כמנחה מיוחדת.

משה גיל היה איש אשכולות ועבודתו המחקרית מספקת השראה לרבים. יהא ספר זה, שאנחנו, תלמידיו, חבריו, עמיתיו ומוקירי זכרו, מביאים לקהל הקוראים, מחווה צנועה לחוקר דגול.

ברצוננו להודות לכל העושים במלאכה: ראשית כל לחוקרים הרבים שניאותו לפנייתנו ותרמו לספר מפרי מחקריהם המקוריים. פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן ליווה את הספר בעצה טובה לאורך כל הדרך. בנוסף, תודתנו לראשת בית הספר למדעי היהדות, פרופ' תמר סוברן, שתמכה בהוצאתו של הספר במסגרת 'תעודה' לאורך כל שלבי הכנתו. פרופ' ורד נעם, שהחליפה אותה, המשיכה בדרכה של תמר. תודה למזכירת בית הספר למדעי היהדות גב' ליאת ניסנוב, על עזרתה הנעימה והיעילה. העורכת הלשונית, גברת דנה רייך תרמה רבות בעינה הבוחנת, והוקרתנו נתונה לה על עבודתה המקצועית, וכן גם למתקינות מיכל סמו קובץ ויעל ביבר. לבסוף, ספר זה לא היה יוצא לאור ללא סיוען האדיב של קרן יניב למחקר בתולדות עם ישראל ובפילוסופיה יהודית, קרן ירון שניצר למחקר בתולדות עם ישראל וקרן תמיכה בפרסום ספרים מטעם דיקאן הפקולטה למדעי הרוח, הפרופ' ליאו קורי.

כולם יבואו על הברכה

העורכים

תל אביב, כסלו תשע"ח